

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. P. B.

Coll. No. 715

Title Sārabodhinī

Tika on K. P.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 715 Subject : Rhetoric.

Title : Sārabodhinī-Ṭīkā on K. P.

Author : Srī Vatsa Varma Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.3" by 4" Extent : 13 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : Ends
 Begins abruptly.

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसप्तशृगनिवासिनी जयति॥ रामं च नत्वा विदुः नंदं संक्षिप्तं सारं बोधिनीं॥ श्रीवत्सलशर्मो निमी
 ति व्याख्यां काव्यप्रकाशगां॥॥ वाचो गुरुं वाचं ग्रंथः॥ तदुक्तं॥ विषयो विशयः श्रेयपूर्व परस्मै यो नरः॥ निर्णयः श्रुतिपंचांग
 शास्त्रो धिक्तरं स्मृतं॥ विषयः संशयो म्माहाभारतादौ॥ इत्यसंबादादौ पंचांगानां सत्त्वान्ना व्याप्तिः॥ यत्रापि च कानिचि
 दंगानि तिष्ठन्ति तत्रान्यानि कल्पनीयानि॥ तथा च तत्र वैज्ञानिक संबंधे नैव तद्वत्त्वं॥ यदा संबंध प्रयोजनज्ञानाधीन शुक्रपक्षि
 नः कृतिविषयः शब्दसंदर्भे ग्रंथः॥ संबंधो वाच्यवाचक इत्युक्तं॥ सिद्धार्थः सिद्धसंबंधं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते॥ शास्त्र
 र्हेतेन संबंधो वक्तव्यः॥ स प्रयोजन इति वाक्यात् ग्रंथं प्रवर्तते तथा विधिशुश्रूषायाः कारणत्वात्॥ यत्र क्वापि द्रष्टव्यं
 येत्पादिव कोलादृशशुश्रूषायाः सत्त्वेऽपि नकारणत्वं॥ अनेवं विधश्च यत्रैवं विधवा कश्चुतिसामान्यसा
 मानाः सन्निकर्षादिना न्मथा सिद्धत्वादिति॥॥ अरभ्यतेऽस्मिन्निर्णयार्थेऽव्यवहितप्रादुर्भावः॥ विशिष्टो धा
 तो विद्यातः॥ समासयोग्यवच्छेदो वैशिष्ट्यं॥ ग्रंथस्य बाह्यस्याधिकारितया वाग्देवतायाः नोचित्यं देवतयदस्य
 वाक्परत्वम् असंयं हृदित्यधिकारिकथनं॥ परामृशति॥ सर्वो हृष्टत्वेन जतिः संघट्टे॥ परामृशति स्म
 रता निवेदितं॥ ननु॥ अस्पृश्यान्वा ने स्पृश्यान्वेदा स्वेयानुसारित्वात्तावात् न नियतीत्यादि॥ इ
 वेति रती जयतीति संबंधः॥ अन्यतो वैतन्स्य एतेनाराधाराधकभावे पृष्टी॥ यदा द्रवे निमि

राम
॥१॥

॥१॥

तिमिति वायो जना॥ सप्तम्यर्थे पृष्टीवा॥ क्विं प्राप्येति क्यल्लोपे पंचमीवा॥ निर्मियत इति निर्मितः॥ र्थोर्द्धो वर्त
 णिक्तिः॥ क्रियायां निपतीत्यादि र्मि विरोधणयोगात्॥ आदयती प्रकाशयती॥ नवनक्षत्राणां पत्तिरिति वाच्यमिदं वात्
 शब्दार्थान्यामिद्वयाः काव्यरूपनिर्मितः क्वावाच्येन स्पृश्याप्यस्य बाधात्॥ जयसत्त्वपञ्चम्यो नवति॥ एतादृशस्य
 स्तुतिरूपत्वानंगत्वं॥ तद्वदुं निर्मितत्वं पर्यायिनि॥ नियतीत्यादि नियतिरदृशं अत्राप्यदृशेयमनेनियमप्रत्य
 वादाधिक्यं॥ तदुक्तं॥ अपारं वाच्यसंसारं विवेकः प्रज्ञापतिः॥ यथास्मैराचेतविश्वं तथैव परिवर्तत इति॥ यद्वानिय
 मिरसाधारणं यमस्तत्त्वतो नियमः॥ यत्र पञ्चतन्त्रसौ रजविशेष इत्यादि रूपः॥ काव्यमुख्यादिविहितदुर्गमिनि॥
 वस्तुतस्तु काव्यरूपनिर्मिता वदशाधीनत्वं नास्ति वा तपारंशदपि वाच्यं॥ तत्राप्येनिसानि स्यासाधारणस्तत्र
 कपमदशाधीनत्वं॥ नवनया सति क्वेनिर्मितत्वादेव वरारस्तत्प्रकाशयत्वादि सवधेहि॥ स्तुतिर्यादि स्तु
 तिसुखं वादो मात्रापेः॥ मयस्त्वाये॥ तज्जनकत्वेन तत्रापचारत्॥ सुखमात्रस्पृजनिदानं नुदुःखमोहयो
 न्येषां जावानां सुखदुःखमोहात्मेव तासर्वविगुणसुखात्तावा इति सारवचनत्॥ यदा प्रज्ञेयमयस्त्वा
 दिदं प्रचुरमित्यर्थः॥ तास्यनस्पृशं तत्राप्यन्यपरतंत्रापश्चान्नप्राप्तमासः॥ नवनिसुखायां वाच्यस्वरूप
 निर्मिता वपरतंत्रा मिसुवचनं युज्यते॥ नवनन्यपरतंत्रा मिति वाच्यं॥ अनन्यपरतंत्रा मसाधारण्येनानन्य

काव्यप्र. टी.

11211

५७

अथ यथा मित्यस्य विवक्षणा न विविदुः पपपत्रं न वसेति न वसा न सा मवेशा वसेति स मासः बहु प्रोक्तं
संख्या पूर्ववत् न विदुः तन न न वसाति प्रयोऽपान्तिः उक्तं वाधि रनिध्यातिरे वमुखे न विदुः एति वि
यती सा मित्यस्य विवक्षणं कारणतायाः शक्तिरूपत्वात् अविनिर्मितत्वं स्यादविशेषानुपादनाखिलनि
मित्तैरेवावाधित्वं सा च ब्रह्मण एव न वतीत्याह ब्रह्मण इति वारिवास्तुतिर्मिति पदव्याचष्टे निर्माणमिति निर्मा
मयत इति निर्माणं द्वेणित्युरा क्रियायां नित्यतनित्यमरहिते सा गदविशेषण संप्रदात् अथवा ब्रह्मणो नित्य
ति निर्माणं निर्माणमेव न स मयस्यैः अत एवेति यत एवेति निर्माणमाधत्त इति पूरणं अन्यथा संगतापत्तेः अत ए
वेत्यत्रैव वारो व्यर्थ इति धेयं अत्र ब्रह्म निर्मितं स पदया नारतीति मितौ ब्रह्म पदया चत्वारस्यामाधिकां नासत इति
व्यतिरेकान्द्वारधुनिः तथा हि एतादृशी निर्मितिमादधती जयतीत्युक्ते एतादृशी निर्मिते तद्विदुः कणाया अन्यस्य
निर्मितेः सद्वाशादधीति प्रतीयते तत्त्वज्ञे श्वापद्वर्षोत्तमैः सा च प्रतीतिर्वर्जनैकसाध्येति व्यतिरेको धुन्यते वस्तु
धुनिमाह जयत्यर्थेति जयत्यर्थे उक्तं सन्निवेशानुपादना सर्वप्रतियोगिगिबानवतीति नारस्यासत्वात् तत्र
नानेतदपदया सर्वत्रापदपज्ञानसमातसंवितां वेद्यत्वनियुमादितिसर्वेति पातिनिस्वात्मिन्नासाध्यापेक्षयाऽप
दपज्ञानवत्त्वमेवेत्याह नमोद्धार आदिपुत इति व्यज्यते ननु सवेः प्रणत इत्येव प्राप्तं न त्वरं प्रणत इति नयगविधप्रणतिरेव

राम-

11211

[illegible]

॥३॥

ज. रु. सी. रा. व. १५

शमः

॥ ३ ॥ श्री गिरी

वेर

क्रियुः क्रियाभिर्यत्रेव क्रियुवाकारस्य च संस्कारा संनवमर्थे व्याचक्षते ॥ ननु शक्तिविना द्राव्यं न वेत्
 त्याः द्वादशानाम्मात्रं ॥ द्वाव्यासास्तमात्रं न च द्वाव्यप्रतिषेधः ॥ द्वाव्यं प्रति द्वादशानाम्मात्रं न वेत्त्यासौ परस्परसंज्ञा
 नौचित्यात् ॥ नोदपरस्परार्थमाह ॥ स्थाविरिति ॥ लक्ष्यार्थमाह ॥ लोकोत्तरेति ॥ वत्सो नानसेनवर्णनानसेनद्वयप्रतिषेधेन
 अन्यपार्थान्मात्रवर्णनैर्द्वाव्यं संक्षिप्येति ॥ प्रतिशान्तानिनामानितेषां दोषः ॥ अहं ॥ धर्मार्थं द्वाव्यं मोक्षापवर्गचतुष्टयं
 प्रवेक्षणाप्यमाह ॥ विमर्शनादिति ॥ निपुणतां विदुषांति ॥ व्युत्पत्तिरिति ॥ उपदेशेन शिष्यो द्वाव्याख्याता ॥ त्रयः शक्ति
 निपुणताभ्यासाः समुद्दिता इति द्वाव्येन परस्परसापेक्षा ॥ ननु व्यस्तास्त्वृणां रणिमुणित्वायेन प्रत्येवं द्वाव्यार्जितः
 कुत एतद्विज्ञाह ॥ ह्युच्यते ॥ एवमवचनोपादानेनैतच्च न्यत इत्यर्थः ॥ ज्ञात्याज्ञतिव्यक्तयस्तपदार्पणस्यैव च न न त्रिष्वेव यथा
 पदसम्बन्धेन प्रत्येकमवसीमन इत्यत्र न व्या ॥ प्रतिषेधवद्वाक्येनाप्येताभ्यां विनापि वाच्येन द्वाव्योत्पादनादित्याहुः ॥
 यत्र त्रयः समुद्दिता ननु व्यस्तास्तत्राप्येवमति जाद्रूपे ह्युच्यते ॥ ननु वदति वृत्तिमपि संगमयंति ॥ अतएवोक्तं द्वाव्यं
 वाच्यं पश्यति प्रवेक्ष्य इत्यनुशासनात् ॥ अहं ॥ बीजमित्यर्थो ज्ञाने ॥ तत्रावप्रत्यक्षमनन्यथासिद्धिनियतपूर्ववृत्ति
 अन्यथा न तया जावदिति नावः ॥ अतएवोक्तं द्वादशानाम्मात्रं स्वरूपमाह ॥ ननु द्वादशानांति ग्रंथस्वरूपमपि वर्णयंति ॥
 निचवा जेद्वे प्राप्तिर्वीर्ययोस्तयोः ॥ सत्त्वान्नवानि चारः ॥ अतएव जन्मजन्मयदन्वस्तमिति वाच्यं ॥ अन्योन्माश्रयात्
 सिद्धिद्वारः ॥ एते तयोः कल्पनं तस्मिन् द्वादशानाम्मात्रेति ॥ तदोपाविति ॥ तद्वाच्यं ॥ इति द्वादशानाम्मात्रं पदार्थोपादानेन

राम०
॥६॥ शिव०

नुवीज्ञानस्योपायसं नवेन किं प्रमत्तगुणनास्फाठे नैतिवत्तुं शक्यते न थापि प्रमत्तिपुत्रा
ह्यादय एव स्योरे प्रमाणा मिति ॥ नृपा ॥ नृपतिं वितं उपसर्जनी नृते ॥ ना ॥ यवस्यानिसरणाप प्रमत्तिना
नं पु नृपसमागतां प्रतिज्ञाचि हूते ॥ नृपेत्सादि हूतीति हूतस्य मिथ्यानाप एव नावृत्ति ॥ हूतेन नृससि ॥
सर्वीति प्रसता एण मस्त्रिय संज्ञो धागम्य तस्या त उदय्य कार्या निर्वाहणया मस्त्रिय
रमण न च बांधव नृस्य प्रधापि जा नवाति तन जा नायि ॥ तस्य नाचा त्रिणा त्रिषि
लेन प्रसिद्धस्य ज्ञो ॥ धमस्य नी च कार्य कर्तुः ॥ प्राधान्ये येति ॥ अधमपदा तरोपे
ह्यप्रातृतार्थं वां जकलेन प्राधान्यमत्र के चित् ॥ अत्र स्तन तरे निःशेष चूत
चंदनं तस्तन संध्यादि ॥ तत्र तथा विधनाय क करण राम शीयो भागात् ॥ एवं व
मधरः वराष्टः तत्र रागो निःशो ननु पूर्वोष्टि तत्र चूं ब न निषेधात् ॥ एवं तेन प्रम
चूं ब न निषेधात् ॥ दूरत एव निरुजरे ॥ एत सं सं वरत एव सं जवति ॥ ननु स्या
नस्मानं वे स वा वरुदे नैव चंदन व्यावर्तनादि स्या दितया विध चंदन च्य वरा
वनादी नारतैक साध्या नास्मान कार्यत्वा बाधेन स्वातुंगता सीत्य त्रिषेधेना ता सा म्प्र

राम०
॥६॥ शिव०

विधिश्च सुते ॥ नयनिषेधैः पिकयं लहणेति वाग्यो ॥ अथाप्यपत्तेः ॥ एतुमिति प्रयाजना न वर
सति नमधर्मि ॥ अक मत्रपि नमण निरुत्ति र्द्व्या स्यादिति वाग्यं ॥ तत्र चरमण देवाधा
नवता एव ॥ हूतु तरादि प्रसंधात्रेन बाधप्रतिसं जान नर हस्य एव वरमका स्यात् ॥ वस्तुतस्तु
तथा विधाना म पि चंदन व्यावर्तनादिनां स्तान कार्यत्वं सं जवत्येव ॥ तथा हि ॥ वापि स्तानुंगता
सि ननु एव एव तच्च विशिष्ट वापी पदां पदना ध्रुप्यते ॥ तथा च स्त तरे एव निःशेष चं
दन चूति ननु स्त संध्यादिषु ॥ वापितो रस्य जना कोर्णतया तथा विधमा जना सं जवात एव
त सं जवात् ॥ तथा पूर्वोष्टि स्य नृ सु तथा बहै लहु ल सं बंधाना वा न तत्र निःशेष रा ग चूति किं
थेव एवो ज्ञा मे न त्वं न बाहु लज्ज सं बंधात् ॥ तथा स्तान कार्यत्वं पुद्गलाने नृ म्प्रमत्त ज नरा
हितं किं दूरत एव सदि रूपेण स्तान कार्यत्वं स्य सं जो वा दू धा ना वा ॥ कथं लहणे ॥
किं दूरत वाप्यस्य वै शिष्ट्या द्वां जने वा तथा ॥ तदंति क प्रवरं पुंगता साति प्राप्ता येन य
उपतद्वति ॥ तदंति क प्रवति ॥ अत्र नै व विधेय स्या कार्य स्या द्य स्यात् ॥ न वतदंति ॥ क गमनता
मयो नृमण स्या तत्र लहणेति वाग्यो ॥ निषाधाना य कार्या स्तान्त्र का शन मुखे नै व त
त्र स्या मयो वा ॥ मितास्तु न गता सीत्यत्र न त्रि क मुः ॥ न गता स ॥ अत्र पुंगता स्या वे मयो ॥ तरेति
कमे वे स्य त्रे व का शन ता स्या म न तरे यो नृ द्वा पु ॥ वा का ॥ हिमले विज हित ना ॥ हिमले
नृगुण भूत व्यं ग्यता ॥ यथा तथा भू ता मित्या दो ॥ अत्र स्या तत ता यो बांधव लुध्या यद्वि

तेन संबन्धस्य व्यापारता। कारणज्ञानविषयत्वेपदस्य कर्तावत्। आह। लिङ्गे निरूपयितव्ये तदुपा
 धि। लङ्गां निरूपयति। मुख्यार्थबाधरत्यादि। क्रियाशब्दव्यापारः। शाब्दव्यंजनादयस्त्वयमु
 र्व्यार्थबाधरति। ताभ्यो विषयाभ्ये मुख्यार्थतावच्छेदकत्वात्। कारणमुख्यार्थप्रतियोगितात्।
 रङ्गः। ननु मुख्यार्थत्वं यावत्प्रतिमात्रं। अङ्गस्त्वार्थोपपत्तिः। विद्यन्ति ते बहुत्रिणिवांती
 त्यादौ। एकस्यार्थवादित्वेनैवान्वयोनबुद्धिर्त्वेनेति नाव्याप्तिः। असंबद्धे लङ्गायामतिप्र
 संगतिरिति तद्योगरति। वस्तुतस्तु योगपदं प्रमाणोत्तरावच्छापकसंबन्धपरं। तेन धर्मप
 दाव्याप्तिरसंबन्धेन वद्विज्ञानेन प्रसंगः। तस्यानुमानोपच्छापकसाह। हेतुं विना लङ्
 गायामतिप्रसंगरतिरूढितस्यादि। अथ विकल्पः। रूढिः। प्रसिद्धिः। योजनप्रवाहः।
 प्रयोजनादिति प्रयोजनमुद्दिश्य। यत्रोपेपंचमी। नन्वेवं हेतुद्वैविध्यः। ननु गमर
 ति। अत्र मित्राः। अन्यतरत्वेनानुगममित्याहुः। वस्तुतस्तु रूढ्याभावे सहस्रत प्रयो

119221

१५

जनाभावावाभास्येवैतद्वदन्नुत्तमवैशानानुगमः केचित्तु कृतिप्रयोजननेदकेन स्व
 रूपनिर्वाहके प्रकृत्यै प्रवेशे ननु नुगमासमुदायेनायं नवादिताहुः लक्षणापदयोगदर्शयति ॥ अन्तो
 र्थेति लक्ष्यत इति लिङं तादाख्याते ॥ यदि तिक्रिया विशेषेण ॥ यद्यपि दित्ययं व्यर्थः ॥ लिङ्गार्थेति व्यापारः
 उक्तव्यं तन्मा धर्मातीति हेतुः शब्दव्यापारो लक्षणे व्यर्थः ॥ अत्र शब्दकामं च अस्मरन्मेव व्यापारो ननु शब्द
 संबन्धतस्तत्तद्व्यापारत्वा नावाव ॥ तत्र उक्तव्यापारस्य यवहारो व्यापारी नूतज्ञानविषयत्वादवेत्य
 कमेव ॥ ननु शब्दप्रवाहवाधादिमन्तरेणैव तीराचर्थं ॥ यद्यपि ॥ तत्कथमिति प्रोक्तं तदेतत्प्रमाणम् ॥ अ
 रोच्यतेति ॥ आरोचितायां तदर्थनिष्ठा मुख्यार्थप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिः ॥ यन्निष्ठेति व्यावर्तः ॥ अत्रिधे
 यार्थको धर्मसर्वकस्या तस्या इति नायः ॥ इदं तु लक्षणास्वरूपकथनं यद्वैयर्थ्यनिर्मुखाधर्मा निष्ठा व्याधितेन
 तेन स्यात्संबन्धि बोधनोक्तव्ये लोच्यते तद्विहितमुख्यार्थस्य व्याधकत्वात्परं परयाः अतएव शब्दोऽपि
 व्याधिको लक्षणे को व्यवहार इति ॥ ऊक्तं गतीति यो गीकोऽधोमुख्यः दक्षा नयेत्यर्थेति निर्मुखाधर्मा व्याधः ॥
 गजादिनामिति निर्विशेषं नमानात्प्रतिपत्तिर्या वेदिशेषाणां मानान्तरि वीरुकतयाधिकरणसाम्येन
 वक्तव्यो हेतुहेतुनेत्यावः ॥ ऊक्तं गतीति यो गीकोऽधोमुख्यः दक्षा नयेत्यर्थेति निर्मुखाधर्मा व्याधः ॥
 ननु लक्षणापदोऽयमप्रयत्नितिनित्येत्याह ॥ व्यावर्णाय तस्मात्तुल्या तर्ककत्वात् ॥ अत्र ननु प्रपत्ति
 लक्षणेति व्याख्यानं नावाव्याप्तिर्येन येन योगस्याप्योजकत्वात् ॥ अत्राध्यागोः शब्दे इत्यत्र ननु प्रपत्ति
 लक्षणाप्यव ॥ गमोऽपि तत्तयेन गमनकृतद्विषयत्वादनशयनकृततद्वाधात् ॥ तेन कालिगः संहेति
 इत्यपि लक्ष्यं नित्याहुः तन्प्रति लक्षणे लक्षणे विधानेन ननु व्यर्थं ॥ शक्तिग्राहकत्वात् ननु प्रपत्ति

का. ५००१०

का

तथेति। गंगायास्तदेत्यर्थः तथा प्रतिपादनात्मानं इति। अथ नान्यशब्दप्रयोगमर्थप्राप्त्यर्थमिति न्यायात्॥ ५॥ भरहरीसंक्र

कोटुणादयो बहुलप्रिये के नैव यस्तत्रेण सुत्रिना त सुत्रणात्। मंडलं चो जय कुशं कुय जयेति प्रयोगान्ताये न
वर्तिः मंडपतैलपदशो मेलु गुरु विशेष सार्धपादिकु य विशेषे कुशलपदवत्तु केणैव। पंकजपदस्य
पद्मलशक्त्या कुमुदादौ प्रयोगवारणमिति कुशलपदे यौगिको धोत्तु रव्य इति या धुक्ते॥ कलिंगः
साहसिक इत्यादि युक्ते॥ तदपि युक्ते॥ तत्र कलिंगे देशस्त्वा नां स वैष्णो मेव मारु प्रिक युक्तेः कूपयो
जनका नाम लक्ष्मी करणात् प्रयोजनवृत्तिं विजुते॥ स्वसिद्धमिति॥ स्वार्थं च यस्मि
र्थमिति र्थः पराहेपः परोक्षोपने॥ परार्थमिति॥ परस्मात्तत्कृत्वा च य बोधा य स्वस्वमपरा
स्वार्थदानं स्वार्थं त्याग इति या वैवत॥ अष्टा स्वयं नैव स्वार्थी कुरुणा प्रवाहं च दिज्य गंगा यादि
नातिशयादिवाधनादिति परमार्थः एवं च स्वार्थं पेरित्वा नैवै परोक्षमिति कृपादानं स्वार्थ
एतानेन परोक्षमिति लक्षणे॥ एते एवाजले हस्व स्वार्थं न प्रजहं स्वार्थं धेयमिति युक्ते
तीयां तात्पर्यार्थं बहुधा हिः एवमजहं स्वार्थं अपि बोधः श्रुतीति॥ श्रुत इति श्रुतिः श्रु
पदः ५ कथं नैव स्यादित्यस्त्रे हं व्यक्तिरादि यते। य लक्ष्यत इत्यर्थः हीराशक्तिरिति॥ नाप्युहीतवि
शेषणा बुद्धि विशेषेति शोपनायतेति विशेषणं प्रत्ययं विरामान्। शब्दकुक्षिकर्मणा विर
म्ययापारा नावादि र्थः। न वाक्ये रुदिति॥ देवदत्तादिद्या धुनिक संता कपेष्पदेन रुच्य जावेन
लक्षणाया अप्रवृत्तेर्या क्रिमानेन लक्षणेति भावः ननु तस्यापि नापदापि कुक्षिरहितं प्राय किंचि
त्तत्र योजनमस्ति संवत्तयेनोपवेरोत्तरमाह व्यस्य चिना नावा चैति॥ अक्षिप्यतिः ५ कुमायते ज
तिव्यक्त्या श्रिता जातिवादि यनुमानं नवेन लक्षणेत्यर्थः। न चाकुक्षिति वरधने तशब्दप्रा

रामचंद्र

१३

१६